

Історія. Історіографія. Джерелознавство.

Ковальський М.П.

Джерельна база історичних досліджень: дефініція, структура, рівні (до історіографії питання)

Поняття джерельної бази історичного дослідження належить до числа основних і фундаментальних, проте до останнього часу ще недостатньо розроблених категорій джерелознавчого апарату.

На наш погляд, одним з перших звернув увагу на необхідність залучення до наукових досліджень комплексу історичних джерел видатний білоруський і російський історик, пізніше академік Василь Іванович Пічета (1878-1947). Вчений підкреслює у вступі до російської історії, фактично, це був вступ до історії трьох східнослов'янських народів, необхідність всебічного залучення усієї маси джерел. Він писав: «При дослідженні не повинні ігноруватись будь-які джерела, навпаки, необхідно залучати повністю всі джерела, що перебувають у розпорядженні історика»¹.

Як відзначила визначна сучасна дослідниця теорії джерелознавства професор Ольга Михайлівна Медушевська, однією з характерних рис сучасного джерелознавства є його історіографічне спрямування, а «історіографічний підхід до вирішення проблем теорії», використання «того досвіду, який нагромаджений попередніми розвідками історичної науки» заслуговує спеціального дослідження і врахування².

Саме такий історіографічний підхід до вивчення проблем джерельної бази, безперечно, заслуговує спеціальних студій.

Поняття джерельної бази як спеціального наукового терміна фактично не існувало до 60-х років ХХ ст., хоч певні історичні еквіваленти і використовувались.

Розуміння необхідності залучення джерельних комплексів було висловлене видатним російським археографом Сигизмундом Натановичем Валком (1867-1975). Він у статті 1934 р. писав, що «основна вимога теперішнього часу є залучення всіх різновидностей історичних джерел»³.

Доводиться констатувати взагалі відсутність терміна «джерельна база» навіть у новітньому навчальному посібнику 1998 р. для гуманітарних спеціальностей Російського державного гуманітарного університету під назвою «Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории», у вступі якого маються лише такі звороти: «историк-страновед... получает... модель подхода к целостной совокупности исторических источников...», «принцип периодизации эволюции корпуса источников», «видовая структура их комплекса», «изменяется корпус источников...», «анализ корпуса источников»⁴ (всюди курсив мій.- М.К.), а також у посібнику (1996 р.) з джерелознавства⁵ О.М.Медушевської, яка була одночасно і автором теоретичної частини названої раніше сучасної колективної монографії з джерелознавства.

Про джерельну базу історичних досліджень також відсутня навіть згадка у відомому нарисі методики історичних досліджень академіка Івана Петровича Крип'якевича.⁶

Між тим, вперше термін «джерельна база» (мовою оригіналу - «источниковая база») використав і довів його найбільшу семантичну адекватність відомий російський

вчений, голова Археографічної комісії РАН (тоді АН СРСР) Сигурд Оттович Шмідт ще у 1969 р. у збірнику «Источниковедение: Теоретические и методические проблемы». Зокрема він писав: «Методика исторических исследований, определяемая в значительной мере наличием *источниковой базы*...»⁷ (курсив мій.- М.К.), а у примітці № 43 зазначив: «В современной специальной литературе общепотребителен термин «источниковедческая база» однако, термин «*источниковая база*» (курсив мій.- М.К.) более соответствует нормам русского языка (ср. «языковое богатство», а не «языковедческое богатство»)»⁸.

Автор даної статті підтримав цю думку С.О.Шмідта щодо уточнення терміна про джерельну базу у статті, опублікованій 1983 р. до IV Всесоюзної конференції з джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін у Дніпропетровську: «Предложенный С.О.Шмидтом термин «источниковая база» вместо ранее распространенного «источниковедческая база», не соответствующего нормам русского языка, стал с этого времени общепринятым...»⁹.

На значення уточнення С.О.Шмідтом і утвердження в науковій літературі терміна «джерельна база» мною зазначалось ще і в статті у тверському збірнику науково-методичних праць 1990 р. про джерелознавчу культуру студента-історика.¹⁰

У методичній розробці (Дніпропетровськ, 1992 р.) до вивчення термінології історичного джерелознавства та археографії сумісно з Ю.А.Святцем нами відзначалось, що, «починаючи з 20-х років поточного століття, й особливо у повоєнний час, у радянській історичній літературі для розуміння сукупності джерел використовувався термін «джерелознавча база». Ця традиція збереглася і до теперішнього часу, а подібний термін і нині зустрічається в останніх працях істориків. Вперше в історичній літературі... С.Шмідт увів до наукового обігу поняття терміна «джерельна база» (яке більш адекватно відповідає мовним нормам...) для розуміння сукупності саме історичних джерел, а не джерелознавчої літератури, яка могла б позначитись поняттям «джерелознавча база». Однак чіткого визначення поняття «джерельна база» С.Шмідт не дає»¹¹.

Можна також далі розгорнути цю термінологічну дискусію, звернувши увагу на різний зміст і певний сенс (семантику) таких понять, як «джерельна база», тобто сукупність історичних джерел і «джерелознавча база», тобто сукупність джерелознавчої літератури, «мовна база» тобто сукупність зразків мови, включаючи морфеми та ін., і мовознавча база, тобто комплекс досліджень в галузі мови та ін.

До питання про джерельну базу С.О.Шмідт знову звернувся у 1986 р. у розділі XI «Источниковая база исторической науки и классификация исторических источников» колективної монографії «Историческая наука. Вопросы методологии», в якому він відзначив, що «обнаруживается прямое соответствие расширения представлений о длительности, характере исторического процесса, роли его участников более полным знаниям об *источниковой базе* (курсив мій - М.К.) исторической науки... Соответственно меняются представления и об *источниковой базе* (курсив мій - М.К.) исторической науки, и о шкале ценностей многообразных источников... Представления об *источниковой базе* (курсив мій - М.К.) предопределяют в конечном счете и характер рассмотрения вопроса о классификации исторических источников»¹².

Автор даної статті вперше в 6-й частині (Дніпропетровськ, 1982 р.) своєї праці з джерелознавства історії України XVI-першої половини XVII ст., запропонував підзаголовок «Структура источниковой бази» («Структура джерельної бази»), в якій дав визначення цього терміна (подаємо переклад з російської на українську мову): «У нашому уявленні **структура джерельної бази** будь-якого дослідження - сукупність (система) джерел різних родів (документальні і оповідні (наративні), видів і різновидів, що мають різний ступінь автентичності (оригінали, списки, варіанти, редакції, копії, копіаріуші та ін.), концентруванням акумульованої інформації (сумаріуші, реєстри, регести, кверенди та ін.), інтенсивністю побутування (масові джерела), їх неповторністю (унікальні, поодинокі пам'ятки) та ін.

При цьому питання, чи стали ці джерела вже впроваджені до наукового обігу шляхом публікацій, цитування, скороченої передачі змісту тексту або згадуванням у науковій і довідковій літературі, чи вони залишаються ще не опублікованими і, можливо, відомими порівняно невеликому вузькому колу архівних працівників, немає принципового й істотного значення, оскільки не впливає на зміст джерел, за винятком випадків неповноти або викривлень у передачі тексту оригінала при публікації»¹³.

На принципове значення терміна «джерельна база» в історичних дослідженнях, зокрема, історії науки і техніки, звернув увагу відомий сучасний російський історик Симон Ілізаров у статті (1989 р.) у міжвузівському збірнику кафедри історіографії і джерелознавства Дніпропетровського держуніверситету про деякі проблеми вивчення джерельної бази історії науки. Посилаючись на нашу роботу про структуру джерельної бази історії України XVI-першої половини XVII ст., він писав «В последнее десятилетие «источниковая база» выделяется как одно из самых емких и фундаментальных понятий источниковедения. И это закономерно, т.к. анализ принципов и путей формирования источниковой базы, структуры, объема и т.п. поглощает и наполняет новым смыслом традиционно-актуальные источниковедческие проблемы - номинации, терминологии, классификации и прочее. Этот подход уже нашел свое применение в ряде интересных исследований. См. напр.: К о в а л ь с ь к и й Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI-первой половины XVII века. Структура источниковой базы. Днепропетровск, 1982»¹⁴.

У дефініції, запропонованій автором даної статті у 1982 р., на жаль, не враховані різні типи історичних джерел, бо, крім письмових, є чимало речових, зокрема, археологічних пам'яток, архітектурних споруд різних епох, такі фактори, як кліматичні особливості, природно-географічне середовище, соціальна психологія та ін., які необхідно враховувати в наукових дослідженнях джерельної бази.

На це вже було звернено увагу автором в наступних його розвідках, студіях. Як зазначалось у виступі на I Конгресі Міжнародної асоціації українців (Київ, 1990 р.) і статті «Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI-XVII ст.» : «Комплексне вивчення джерел з історії України досліджуваного періоду передбачає звернення до понятійного джерелознавчого апарату. Комплекс джерелознавчих термінів та одночасно й аспектів джерелознавчого дослідження включає такі поняття, як джерельна база, структура джерельної бази конкретного дослідження... Фундаментальним джерелознавчим поняттям й одночасно категорією є дефініція джерельної бази, що може бути визначена як сукупність (система) джерел різноманітних типів (письмових, усних, речових, конвенціональних, звукових та ін.), родів (стосовно письмових джерел - документальних та наративних (оповідних), видів та різновидностей...

Важливою проблемою джерелознавства історії України досліджуваного періоду є *структура джерельної бази* та її специфіка з позиції системного підходу до її сенсу та особливостей відображення історичної дійсності...»¹⁵.

У тезах доповідей і повідомлень V Всесоюзної конференції з джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін (Київ, 1990 р.) автор даної статті разом з його колишнім аспірантом Геннадієм Виноградовим знову звернулись до питання про принципи системного підходу до аналізу джерельної бази соціально-економічної історії України XVI-першої половини XVII ст. (до постановки проблеми). В опублікованій за цією доповіддю статті зазначалось (у перекладі з російської мови): «Структура, що визначає суть системи, складає її внутрішню організацію, характерну способом взаємодії її компонентів і притаманним їм властивостям. Стійкість структури залежить від розвитку системи, стабільності її функціонування. Структуру джерельної бази можна визначити як сукупність джерел різних родів, видів і різновидів...»¹⁶.

І в даному випадку не враховані необхідність залучення до складу джерельної бази різних типів пам'яток, а не лише письмових.

У довіднику з джерелознавства історії України (1998 р.) вміщена наша стаття під назвою «База джерельна історичної науки», в якій дається визначення цього терміна і його структура. У порівнянні з 1982 р. тут включена більш широка, ніж тоді, структура цього поняття із зазначенням, що це «сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання. Включає в себе як продукт людської діяльності, так і ті, що існують незалежно від неї (природні (краще було б - природні.-М.К.), географічні). Перші безпосередньо відбивають або втілюють діяльність людей в різні епохи. Це джерела *різноманітних типів* (курсив мій.- М.К.) (з різними формами і системами кодування інформації)... родів (стосовно джерел писемних), видів і різновидів з різним ступенем аутентичності..., різні концентрації акумульованої інформації..., інтенсивності побутування та відображення (втілення) реальної дійсності (масові, немасові, унікальні та ін.), походження (колективне, особове)»¹⁷.

Щодо рівнів джерельної бази, то нами у ряді праць 90-х років розкривається сутність нашого уявлення про різні стадії і елементи цієї структури. Розрізняються, на наш погляд, такі рівні джерельної бази:

1. *Первісна (початкова) джерельна база*, що формувалась у ході подій одночасно або незабаром після них. Внаслідок природної виборки: стихійних лих, військових подій, недбайливого зберігання ця початкова база могла бути загубленою або частково пропала.

2. Наступний рівень джерельної бази - джерельний корпус (або комплекс), який зберігся і дійшов до нашого часу, - *реальна джерельна база*.

Остання поділяється на дві великі, але різні за об'ємом, групи:

а) *Історіографічно освоєна* або *засвоєна* (інакше - актуальна) різними способами: публікаціями (різних форм, типів і видів, зокрема, археографічними виданнями), аналізом, цитуванням, посиланням, згадуванням у науковому апараті. У довіднику 1998 р. її названо як «актуалізовану»¹⁸, що навряд чи є адекватним справжньому розумінню цього терміна.

б) *Потенційна джерельна база*, яка об'єктивно існує, зберіглась від часу свого виникнення і може бути в перспективі виявленою і впровадженою до наукового обігу¹⁹.

Розширення реальної джерельної бази шляхом як виявлення існуючих, але ще невідомих джерел, так і поповнення за рахунок нових джерел, що відкладаються в процесі людської діяльності, - має важливе значення для по-

кращення рівня наукових досліджень, розширення кругозору і їх доказовості.

Є ще один шлях формування і навіть створення джерельної бази історичних творів. Це - спогади (мемуари) або відповіді на запитання, запропоновані дослідниками біоісторіографічного (персоналісного або персонологічного) жанру і тематики.

Автор даного повідомлення вже має певний досвід як об'єкт і суб'єкт таких студій. Так, у 1995 р. при підготовці першого тому Дніпропетровського історико-археографічного збірника з нагоди 40-річчя моєї наукової діяльності, викладач кафедри історіографії і джерелознавства Дніпропетровського університету Євген Чернов запропонував мені у письмовій формі дати відповіді на 15 його запитань, що стосувались мого творчого шляху, педагогічної діяльності і оцінки історіографічних процесів. Як запитання, так і мої відповіді²⁰ і короткі коментарі до них автора цих запитань, були надруковані у цьому ж збірнику.

Готуючись до написання нарисів про острозьких просвітителів XVI-XX ст., я попросив доньку покійного Прокопа Андрійовича Соколянського Ольгу Прокопівну скласти письмову довідку про їх сім'ю для цього нарису, а також звернувся до колишніх учнів, учителів Острозької школи-інтернату Олеса Ундіра і Любова Мельничук написати спогади про своїх вчителів. Ці тексти включаються у відповідні нариси про острозьких учителів П.А.Соколянського та Олександра Семеновича Коберника і склали своєрідний елемент у структурі джерельної бази про ці персоналії.

Попередня оцінка внеску автора даної статті в розробку проблем джерельної бази історичних досліджень зроблена останнім часом у колективній статті В.Воронова і Ю.Святця в збірнику наукових праць під назвою «Осягнення історії» (Острог; Нью-Йорк, 1999)²¹.

Література

1. Пичета В.И. Введение в русскую историю (источники и историография). - М.: Пг, 1922. - С. 6.
2. Медушевская О.М. Теоретические проблемы источниковедения. - Москва, 1977. - С. 45, 46, 61.
3. Вальк С.Н. Исторический источник в русской историографии 18 в. // Проблемы истории докапиталистических обществ. - 1934. - № 7/8. - С. 33.
4. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И.Н.Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцев. - Москва: Российск. гос. гуманит.ун-т., 1998. - 702 с.
5. Медушевская О.М. Источниковедение: теория, история и метод. - Москва, 1996. - 80 с.
6. Крип'якевич І.П. Нарис методики історичних досліджень. Завдання історичної методики [рубрика: Поради історикам-початківцям] // УІЖ. - 1967. - №2. - С.100-106.
7. Шмидт С.О. Современные проблемы источниковедения // Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. - Москва, 1969. - С.17.
8. Там же.
9. Ковальский Н.П. Проблемы классификации письменных источников в современной советской историографии // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов IV Всесоюзной конференции. Днепропетровск, 31 окт.-2 нояб. 1983 г. - Москва, 1983. - С.17.
10. Ковальский Н.П. Теоретико-методологические и методические вопросы в вузовском курсе источниковедения истории СССР // Источниковедческая культура студента-историка: Сб. научно-методических трудов. - Тверь, 1990. - С. 36-37.
11. [Ковальский М.П., Святцель Ю.А.] Методична розробка до вивчення термінології історичного джерелознавства та археографії в курсі «Джерелознавство вітчизняної історії». - Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. - С.34.
12. Шмидт С.О. Источниковая база исторической науки и классификация исторических источников // Историческая на-

ука. Вопросы методологии. - Москва, 1986. - С.154.

13. Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI-первой половины XVII века. Структура источниковой базы: Уч. пособие. - Днепропетровск: ДГУ, 1982. - С.6.

14. Илизаров С.С. Некоторые проблемы изучения источниковой базы истории науки // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований: Межвуз. сб. науч. трудов. - Днепропетровск: ДГУ, 1989. - С.-145.

15. Ковальський М.П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI- XVII ст. // Український археографічний щорічник. - К., 1992. - Нова серія. - Вип. 1. - Український археографічний збірник. - Т.4. С.261-262.

16. Ковальский Н.П., Виноградов Г.Н. Принципы системного подхода к анализу источниковой базы социально-экономической истории Украины XVI-первой половины XVII века (к постановке проблемы) // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзной конференции 30 мая-1 июня 1990 г. - К., 1990. - С. 19.

17. Джерелознавство історії України. Довідник. - К., 1998. - С.16.

18. Там же;

19. Ковальський М.П. Актуальні проблеми... С.263. Ковальський Н.П. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения (Фонограмма лекции спецкурса Н.П.Ковальского, прочитанная студентам пятого курса исторического факультета Запорожского госуниверситета весной 1991 г. специализации «Всемирная история», отредактированная автором в г.Остроге в феврале 1999 г.). - Запорожье, 1999. - С.29-30.

20. Ковальський М.П. Історик і історіографія. Деякі роздуми про творчий і життєвий шлях історика і суб'єктивні власні міркування про його місце в сучасному історіографічному середовищі й історіографічних процесах // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. - Дніпропетровськ: Промінь, 1997. - Вип. 1. На пошану професора М.П.Ковальського. - С.13-23.

21. Воронов В., Святцель Ю. Теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства історії України XVI- XVII ст. в працях М.П.Ковальського // Осягнення історії: 36. наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Головні редактори Л.Винар, І.Пасічник; Острозька Академія. Українське Історичне Товариство. - Острог; Нью-Йорк, 1999. - С.55-57.